
HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor vrienden en beoefenaars van de historie van oostelijk Zuid-Limburg

Boekhandel 'De Klimmende Leeuw' annex kringhuis van de NSB in Heerlen 1939-1944*

Op 21 januari 1939 werd aan de Honigmanstraat 1 in Heerlen de boekhandel De Klimmende Leeuw gevestigd. Op zich niets bijzonders, ware het niet dat het de enige NSB-boekhandel in Limburg en een van de weinige in Nederland was. Eigenaar was een zekere Hendrik Jan Leeuwenberg, woonachtig Maliebaan 3 in Utrecht. In de volksmond stond De Klimmende Leeuw bekend als het NSB- of 'politieke' winkeltje waar men dienovereenkomstige lectuur kon krijgen. Tevens deed het pand dienst als zogenaamd 'Kringhuis' van de NSB-kring Mijnstreek.

De NSB

De Nationaal-socialistische Beweging was een Nederlandse politieke partij, in 1931 gesticht door Anton Mussert (1894-1946) en Cornelis van Geelkerken (1901-1976).¹ Zij was de enige onder de nationaal-socialistische partijtjes die massale aanhang kreeg. Het was een strak georganiseerde en autoritaire beweging waarin gaandeweg Duitse nationaal-socialistische ideeën steeds meer ingang vonden. Haar opvattingen trachtte zij uit te dragen onder andere door Het Nationale Dagblad en het tijdschrift Volk en Vaderland, het laatste beter bekend als VoVa. In 1935 verkreeg de NSB bij de Provinciale-Statenvierkiezingen 7,94% van de uitgebrachte stemmen. Bij de Tweede Kamervierkiezingen van 1937 daalde dit cijfer naar 4,26%, om vervolgens bij de Provinciale-Statenvierkiezingen in 1939 te dalen naar 3,89%. De Duitse bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog bracht de NSB een zekere opportunistische toeloop, de zogenaamde 'Meikevers'.

In 1941 telde deze partij daardoor meer dan 87.000 leden. Intern ontstond er echter snel verdeeldheid tussen M. Rost van Tonningen (1894-1945) en Mussert. Feitelijk gunde de bezetter de NSB weinig invloed, al werd Mussert eind 1942 tot 'leider' van het Nederlandse volk uitgeroepen. Mussert vormde hierop een 'Secretarie van Staat' en benoemde 18 'Gemachtigden', een soort namaak-ministers. De bevolking zag hierin de vrees voor een NSB-regering bewaarheid. Feitelijk was het slechts een façade. Na de landing in Normandië raakte de NSB steeds meer in ontbinding en na de paniek van Dolle Dinsdag op 5 september 1944 was het feitelijk met de NSB gedaan. Door een zuivering binnen de NSB probeerde

Mussert nog te redden wat er te redden viel, maar van de beweging was nog slechts de terreur van de Landwacht en de gelieerde Nederlandse SS over.² Na de oorlog werden NSB'ers geïnterneerd en sommigen ter dood veroordeeld, onder anderen Mussert.

De NSB en Limburg

In het begin was de NSB duidelijk een stedelijke beweging met de grootste aanhang in de westelijke provincies. In de andere gewesten was het moeilijker aanhang te vinden. Limburg bood kennelijk een gunstiger situatie. De NSB kreeg het eerst in Roermond voet aan de grond. Daarna steeg het ledental snel in Limburg. Een belangrijke factor hierbij was dat de NSB een nieuwe strategie toepaste door slechts katholieke sprekers naar Limburg te sturen. Begunstigd door een toenemende ontevredenheid over de 'Hollandse' Rooms-Katholieke Staatspartij wisten deze sprekers een groeiend aantal katholieken aan zich te binden, waarmee Limburg een belangrijk buitengewest voor de NSB-partij werd. Als we de uitslagen voor de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 en die van de Tweede-Kamerverkiezingen van 1937 vergelijken met de landelijke cijfers, wordt dit beeld bevestigd. In 1935 behaalde de NSB landelijk 7,94% van de stemmen. In Limburg reikte de NSB echter tot 11,7%. Daarbinnen valt de Mijnstreek weer op met een gemiddeld percentage van zo'n 17%. Dit suc-

*Hendrik Jan Leeuwenberg.
Foto Rijksinstituut voor
Oorlogsdocumentatie te
Amsterdam.*

ces was echter van korte duur, want bij de verkiezingen van 1937 liep het aantal kiezers landelijk terug naar 4,26%, terwijl Limburg daalde naar 5,32%.³ De cijfers van 1937 voor de Mijnstreek zijn door Vellenga in zijn *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme* niet onderzocht, maar zullen boven het landelijk gemiddelde gelegen hebben. Voor het NSB-hoofdkwartier was dit, met name na de verkiezingsflop van 1937, voldoende reden gericht aandacht te besteden aan de Mijnstreek, in het bijzonder aan haar 'toegangspoort', Heerlen.

Over de organisatie van de NSB kan hier in het kort gezegd worden dat Limburg in de jaren dertig de districten 9 en 10 vormde, onderverdeeld in kringen, groepen, wijken en blokken. Aan het hoofd stond een districtleider, dan een kringleider enz. De districtleider werd terzijde gestaan door een district-propagandaleider, -organisator, -vormingsleider enz. Deze functies bestonden ook in de Kring. Op papier zag dit er indrukwekkend uit. Maar in de praktijk bleek dat veel van die functies door een en dezelfde persoon werden bezet.

De Klimmende Leeuw en het NSB-Kringhuis

In 1938 werd Hendrik Jan Leeuwenberg, in 1905 geboren in Bussum, districtleider voor Noord-Brabant en Limburg.⁴ Deze gefortuneerde kandidaat-notaris was vanaf 1934 actief in de NSB. Als overtuigd rooms-katholiek en als lid van de Raad van Katholieken van de NSB en vanwege zijn werk bij de propaganda-afdeling van het Hoofdkwartier was Leeuwenberg voor Mussert de aangewezen persoon om in het katholieke zuiden een en ander op de rails te zetten. Om de slag van de verkiezingen van 1937 enigszins te verwerken was propaganda voor de NSB van wezenlijk belang. Binnen het nationaal-socialisme werd aan het boek een bijzondere betekenis toegekend; het werd gezien als de belangrijkste cultuurdrager. Het boek werd als het belangrijkste middel tot verspreiding van het nationaal-socialistisch gedachtegoed gezien. Ook de boekhandel werd daarom in Nazi-Duitsland belangrijk gevonden. Hoewel het nationaal-socialisme in Nederland in het begin van de jaren dertig nog maar weinig voorstelde, had men het belang van het boek voor de verspreiding van de eigen ideeën al vroeg ingezien. Reeds in 1932 kent Nederland zijn eerste nationaal-socialistische uitgeverij, De Amsterdamse Keurkamer.⁵

In dit licht moet ook de boekhandel De Klimmende Leeuw beschouwd worden. De Mijnstreek had vooral een distributie- en propagandacentrum nodig. Vanuit deze winkel zijn fascistische lectuur en tijdschriften over dit gebied verspreid. In Limburg is geen andere boekhandel van dit soort bekend. Zelfs landelijk gezien bestonden er weinig NSB-boekhandels. Slechts de zogenaamde Driehoekboekwinkels in grote steden als Amsterdam en Utrecht zijn bekend.⁶

In Limburg zou voor zover bekend slechts 'De Volksche Boekhandel' aan de Maastrichtse Wijkerbrugstraat fascistische literatuur aanbieden. En dat pas in 1942 en ook nog naast de gebruikelijke collectie.⁷ Het is dan ook

goed mogelijk dat De Klimmende Leeuw een groot deel van Limburg bestreken heeft. Bovendien was de NSB in zekere zin aangewezen op de eigen boekhandel, althans in Limburg. De fascistische lectuur werd in de reguliere boekhandel namelijk systematisch geweerd.⁸

Boekhandel De Klimmende Leeuw annex Kringhuis van de NSB-kring Mijnstreek aan de Honigmanstraat te Heerlen. Foto Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam.

Officieel werd boekhandel De Klimmende Leeuw op 21 januari 1939 in Heerlen gevestigd. Als eigenaar staat Leeuwenberg te boek. Als gevolmachtigde trad een verder onbekende Geertsema op. De winkel werd gevestigd in het pand Honigmanstraat 1.⁹ Tevens werd hier het nieuwe Kringhuis van de Kring Mijnstreek gevestigd. De opening van het Kringhuis annex boekhandel vond op dezelfde dag als de inschrijving bij de Kamer van Koophandel plaats. Om het belang van boekhandel en Kringhuis nog eens te onderstrepen kwam Mussert die dag persoonlijk naar Heerlen om de opening te verrichten. De NSB was van zins er een demonstratie van te maken om krachtig haar bestaan te tonen. Het Limburgsch Dagblad deed in spottende en soms bijtende toon verslag: *"Men wilde niets meer of niets minder organiseren dan een 'opmarsch naar Heerlen', in navolging van Mussolini's illustere voorbeeld (mars op Rome 1922, V.D.). ... Tegen kwart voor negen kwam uit de richting van het station de algemeene leider, in gezelschap van dhr. van Leeuwen (Leeuwenberg, V.D.) en Mussert's chauffeur Schut. Ze kwamen te voet en Mussert keek erg heerschzuchtig. Bij den ingang van de Honigmanstraat sloten zich de aanhangers van de Beweging achter Mussert aan en begonnen op Pruisische methode een marschlied aan te heffen, waarin sprake was van zwarte soldaten.*¹⁰ *Het klonk niet erg mooi en het duurde niet erg lang. Want de politie, die voorzorgsmaatregelen had getroffen, commandeerde stilte en toen dit niet hielp werd het commando enige kracht bijgezet met behulp van gummistokken. Dit werkte wonderbaarlijk. In een minimum van tijd was de optocht, waarvoor geen vergunning was aangevraagd noch verleend, ontbonden en het verboden gezang gesmoord. De algemeene 'lijder' informeerde nog vriendelijk of hij niet mocht doorlopen, hetgeen hem overigens niemand belette!. Vervolgens is men rustig het Kringhuis binnengegaan, waar Mussert in den politieken winkel achter de toonbank ging staan om er zijn staatkundige ideeën aan de man te brengen".*¹¹ De opening van winkel en Kringhuis verliep aldus met enig rumoer.

De NSB zette vanuit het Kringhuis annex boekhandel vooral propaganda-activiteiten op touw. Dit blijkt uit de bewoning van het pand. Dat kreeg in 1938 nieuwe bewoners. De twee voor die tijd inwonende echtparen vertrokken uit het pand, waarschijnlijk omdat het door de NSB of Leeuwenberg persoonlijk gekocht was. Ingeschreven stonden daarna Robert Marie J.H. Delsing en Hubertus Franciscus Schippers.¹² De eerste blijkt een niet onbekend Limburgs dichter en journalist te zijn.¹³ Rob Delsing werd in 1913 in Roermond geboren en overleed in Kerkrade in 1983. Zijn vader vestigde zich in 1914 in Heerlen. Deze werkte als bouwkundig tekenaar bij de Staatsmijnen. Reeds jong stond Delsing in contact met katholieke letterkundige voormannen.¹⁴ Zijn eerste werken verschenen dan ook in de katholieke tijdschriften *Roeping* en *Het Venster*. Het laatste was vooral een esthetisch gericht tijdschrift waarin een opkomende Brabants-Limburgse dichtersgeneratie zich kon ontwikkelen. Dit esthetisch regionalisme bleef Delsing aanhangen, ook toen hij een aanhanger

werd van nationaal-socialistische theorieën. Wanneer de jonge Delsing zich daartoe aangetrokken voelde is niet duidelijk, ook niet wanneer precies hij lid van de NSB werd. In elk geval is duidelijk dat hij wel als een der eersten in Heerlen, waarschijnlijk samen met zijn broer Jacques en met goedkeuring van zijn vader, de boodschap van de NSB probeerde uit te dragen. Namelijk in 1936 met een 'Strijdblad in de Mijnstreek voor de Nationaal-Socialistische Beweging', met de naam *Et Brent*.¹⁵ Het redactie-adres is Benzenraderweg 34: het adres van het gezin Delsing. Rob Delsing publiceerde hierin naast verslagen en gedichten ook stukken van vrij martiale aard. Een goed voorbeeld is de rel rond een zekere Kamphuis. Dat was een mijnwerker die op de staatsmijn Maurits wegens lidmaatschap van de NSB ontslagen werd. Delsing maakte van Kamphuis in *Et Brent* haast een NSB-martelaar. Hoelang *Et Brent* verscheen, is niet te zeggen; waarschijnlijk gaat het slechts om een enkele jaargang.¹⁶ Deze journalistieke activiteiten brachten Delsing onder de aandacht van hogere NSB-functionarissen. Opvallend is dat Delsing, voordat hij boven De Klimmende Leeuw en Kringhuis zijn intrek neemt, van 7 juli 1938 tot 4 januari 1939 in Amstenrade woont ten huize van Max graaf van Marchant et d'Ansembourg. Deze was een van de leidende figuren van de NSB. Hij was voor de NSB in 1935 lid van de Eerste Kamer, in 1937 lid van de Tweede Kamer, tijdens de oorlog districtleider van de NSB in Limburg en vanaf

Interieur van De klimmende Leeuw. Foto Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam.

1943 als Gemachtigde namens de Leider een van de reeds eerder genoemde namaak-ministers. Begin 1941 werd De Marchant et d'Ansembourg bovendien door de bezetter tot commissaris van Limburg benoemd.¹⁷ Het moet dus wel betekenis hebben gehad dat Delsing vanuit Amstenrade naar De Klimmende Leeuw verhuisde. Lang verbleef hij echter niet op dit adres. Na een onenigheid met de districtleider Leeuwenberg verhuisde Delsing per 29 februari 1940 naar de Nobelstraat in Heerlen. De NSB hield hij hierna voor gezien en hij vertrok op 19 maart 1940 naar Berlijn.¹⁸

Een volgende indicatie voor de betekenis van De Klimmende Leeuw voor de NSB is het verblijf van Michel Nievelstein in het pand Honigmanstraat 1.¹⁹ Nievelstein (geb. 1886) kwam in 1921 van Hoensbroek naar Heerlen. Hij was van beroep tuinarchitect. Hij werd omschreven als een trouw lid van de NSB. De eerste keer wordt Nievelstein genoemd in het politierapport van een van de eerste openbare vergaderingen van de NSB in Heerlen vlak na de gebeurtenissen in mei 1940. De beruchte NSB'er Jan Hollander sprak toen in zaal Klören aan de Emmastraat. In het rapport wordt Nievelstein district-propagandaleider genoemd. Wanneer Nievelstein in die functie op het adres Honigmanstraat 1 ging wonen, is niet helemaal duidelijk. Mogelijk was dat al snel na het vertrek van Delsing. Hij bleef op dit adres wonen tot september 1944, toen de Amerikanen, tegen zijn verwachting in, géén pak slaag kregen aan de Siegfriedlinie en Heerlen kwamen bevrijden.²⁰ Nievelstein was tijdens de oorlog controleur van de rijksfilmkeuring.

De Klimmende Leeuw had na 1942 hinder van de oorlogsomstandigheden. Ook het papier werd toen schaars. Het uitdragen van het nationaal-socialistische gedachtengoed via het geschreven woord werd daardoor sterk bemoeilijkt. De animo bij de gewone partijleden om als NSB'er naar buiten te treden met colportage, vlagvertoon en dergelijke nam steeds meer af. Door de ontwikkelingen van het oorlogsbedrijf zagen veel NSB'ers zich bovendien steeds vaker geroepen dienst te doen in het Vrijwilligers Legioen Nederland. Velen vertrokken naar het oostfront om te vechten tegen de Russen. Ook Leeuwenberg voelde zich daartoe geroepen. Hij vroeg in 1942 aan Mussert verlof tot dienstneming. Mussert gaf hem dit op voorwaarde dat hij, met enkele anderen, een landelijke actie voor dienstneming bij het Vrijwilligers Legioen Nederland zou gaan voeren. Leeuwenberg dook daarna in Limburg regelmatig als spreker op om deze zaak te bepleiten. In augustus 1942 ging hij als gewoon soldaat naar het oostfront. In september 1943 keerde Leeuwenberg terug en werd hij belast met de leiding van de Hoofdafdeling Pers en Propaganda, met behoud van zijn functie als districtleider van Noord-Brabant. Al op 22 april had Leeuwenberg zich als belanghebbende uit De Klimmende Leeuw teruggetrokken. Sinds 1941 had hij zich feitelijk al niet meer met de boekhandel bemoeid. In dat jaar immers was De Marchant et d'Ansembourg Leeuwenberg als districtleider in Limburg opgevolgd. De boekhandel werd op 22 april 1943 overgenomen door Gerrit van Nieuwenhuizen (geb. 1896 te Baarn), voor die

tijd garagehouder en woonachtig op Dautzenbergstraat 61.²¹ Het is niet duidelijk of de boekhandel formeel werd overgedragen of verkocht. Van Nieuwenhuizen was op dat moment NSB-groepsleider van Heerlen-centrum, hetgeen op overdracht zou kunnen wijzen.²²

Boekhandel
„De Klimmende Leeuw”

Honigmanstraat 1 - HEERLEN - Tel. 4914

Wij hebben een keurige collectie
NAT.SOC. LECTUUR
voor het a.s. Kerstfeest en Nieuwjaar.
Wij houden ons voor levering gaarne bereid
ook desgewenscht per post. Aanbëvelend
Boekhandel „DE KLIMMENDE LEEUW”

*Advertentie in De
Kameraad van 1942-
1943.*

Het einde van De Klimmende Leeuw

Vanaf dat moment verdwijnt De Klimmende Leeuw uit het historisch zicht. Het is dan nog maar ruim een jaar wachten op de bevrijding in september 1944. Reeds vanaf het begin van de oorlog deed de NSB in Heerlen er alles aan zich de toorn van het volk op de hals te halen. Intimidatie en molestatie van burgers vonden regelmatig plaats. Een grapje uit die tijd geeft treffend de haat tegen de NSB weer: NSB, Nieuw Soort Bollen dat dit voorjaar onder de grond moet. De ruiten van het Kringhuis en De Klimmende Leeuw moesten het ook meerdere keren ontgelden.²³

Begin september 1944 wemelde het in Heerlen van terugtrekkende Duitsers. Op 15 september vertrokken de meesten, met in hun kielzog Rijksduitsers en NSB'ers. Toen de Amerikanen de stad op 17 september eindelijk bevrijdden, ontladde de volkswoede zich op NSB'ers en collaborateurs. Dat het door de gevluchte propagandaleider Nievelstein verlaten Kringhuis en De Klimmende Leeuw mikpunt van vernieling werden, laat zich raden. De boekhandel werd op 6 oktober 1948 ambtshalve opgeheven. Dat wil zeggen uitgeschreven uit de registers van de Kamer van Koophandel. Dit was nog slechts een formaliteit. Feitelijk hield De Klimmende Leeuw 17 september 1944 op te bestaan.

Toch eindigt hier niet zijn geschiedenis. Deze reikt zelfs veel verder dan men zou verwachten. Ergens in oktober of november 1944 wilde een groep Heerlenaren op een grasveldje aan de Honigmanstraat een vreugdevuurtje stoken met boeken, tijdschriften en propagandamateriaal uit De Klimmende Leeuw. Enkele personen lieten zich echter niet te zeer beïnvloeden door de emoties van het moment en wisten een en ander te redden van de brandstapel. Ze namen enkele zaken als curiosa mee naar huis. Met het verstrijken van de tijd werd de historische waarde van het bewaard ge-

bleven NSB-materiaal steeds beter ingezien. Het wordt nog gebruikt als voorlichtingsmateriaal voor scholieren.²⁴

Volmar Delheij.

* De schrijver is bijzondere dank verschuldigd aan drs G. Groeneveld uit Rotterdam. Deze attendeerde mij op het bestaan van De Klimmende Leeuw en verstreekte welwillend door hem verzamelde gegevens.

NOTEN

1. Voor de NSB zie met name J. Zwaan (red.), *De zwarte kameraden: een geïllustreerde geschiedenis van de NSB*, Weesp 1984; A.A. de Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling*, Den Haag 1979.
2. De Landwacht was een uit NSB'ers bestaande bewapende collaborateurs-organisatie die flink deelnam aan de terreuracties van de bezetter. De Nederlandse SS was formeel een onderdeel van de NSB. Mussert had deze op gezag van de bezetter moeten oprichten. Zij stond echter onder pro-Duitse invloed en werd meer en meer een van de belangrijkste interne tegenstanders van Mussert.
3. Voor een verklaring van de grote NSB-aanhang in Zuid-Limburg zie S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid-Limburg en het fascisme*, Assen 1975. Voor genoemde cijfers zie aldaar, 2-7 en de daar gegeven kaarten en tabellen.
4. Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Doc.-1, nr. 1037, Leeuwenberg, Hendrik Jan.
5. Zie hiervoor met name G. Groeneveld, *De eerste jaren van uitgeverij De Amsterdamse Keurkamer*, in: *De Boekenwereld* 8(1991-1992), 102-115.
6. *Ibidem*, 106.
7. *De Kameraad* 1(1942/1943), nr. 20, advertentie *De Volksche Boekhandel*. Er waren meerdere boekhandels onder die naam in Nederland. Meestal waren dit van Joden in beslag genomen bedrijven.
8. *Ibidem*: 'Thans kunnen de kameraden hun Nat.-Soc. leatuur, welke zooals gebruikelijk, bij den boekhandel systematisch werd geweerd, van deze speciaalzaak betrekken.' Overigens in NSB-terminologie getekend door: 'De Filiaal-leider'.
9. Kamer van Koophandel, dossier 6405, *De Klimmende Leeuw*.
10. *De zwarte soldaten*
De strijd is ontbrand,
Verdeeldheid moet weg,
In ons schoon Nederland,
Nu zijn wij nog geknecht,
De nieuwe geest breekt baan,
Wij zijn dus paraat,
Laat 't eenheidsfront' maar slaan.
Wij blijven op de straat.
Kom Kameraad
Toont een daad
Voor ons Volk en Land
Waar het om gaat.
En wij zijn de zwarte soldaten
Met Anton Mussert zijn wij in 't gevecht
Daarom zijn wij de zwarte soldaten
Want wij strijden voor vrijheid en voor recht
Wij strijden tegen 't Marxisme

Roodfront-Liberalisme

Want ons volk moet in vrijheid weer leven

Dat is onze zaak en heilig recht.

Daarom zijn wij de zwarte soldaten

Met Anton Mussert zijn wij in 't gevecht.

uit: J. Zwaan (red.), *De zwarte kameraden*, 4.

11. Limburgsch Dagblad, 23 januari 1939.
12. SAH, archief nr. 16, Gemeentebestuur Heerlen, werkboekjes van bevolkingscontroleurs in de gemeente Heerlen, inv.nr. 366, 1929-1939, Honigmanstraat, Wilhelminaplein.
13. Voor het volgende over Delsing zie P.C. Boeren, Van Maas tot Schelde. Gedichten van Limburgsche en Noord-Brabantsche dichters uit de laatste twintig jaren 1925-1944, Nijmegen 1944, 7, 73; SAH, Bevolking Heerlen ca. 1920-1940, alleenstaanden, Delsing, R.J.M.H.; SAH, Bevolking Heerlen 1910-1940, gezinsbladen, Delsing; SAH, arch.nr. 16, werkboekjes bevolkingscontroleurs Heerlen 1912-1958, inv.nr. 360, zonder jaar, Benzenraderweg; ibidem, inv.nr. 356, 1940-1949, Geleenstraat, Schinkelstraat. Verdere gegevens over Delsing zijn afkomstig van drs G. Groeneveld.
14. Dit blijkt uit een brief uit 1931 van de zeventienjarige Delsing aan Jan Engelman, stichter en redacteur van het belangrijke katholieke tijdschrift *De Gemeenschap*. Nederlands Letterkundig Museum, brief Delsing aan Engelman, nr. 2135.
15. Niet te verwarren met 't Brent, Bedrijfsblad voor de mijnindustrie (1958-1959). Uitgave van de KVP, afdeling Zuid-Limburg!
16. De Stadsbibliotheek Maastricht, afdeling Limburgensia bezit slechts van de eerste jaargang 1936/1937 de nummers 4, 7, 9-10. Het Stadsarchief Heerlen kent het blad zelfs niet. Een afbeelding van *Et Brent* staat ook in J.A.A. Aarse en B. Marinus, 'Houzee Kameraad!' Een documentaire over de NSB, Amsterdam 1967, 117.
17. L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel I, Voorspel, 's-Gravenhage 1969, 316-318; *De Kameraad*, Districtblad van de Nationaal-Socialistische Beweging in Limburg 1(1942-1943), nr. 17, overzicht district Limburg; *Nationaal-Socialistische Almanak* 1943, 161.
18. Eenmaal in Duitsland, werkte Delsing voor de Deutsche Europa Sender, als vertaler voor Tobisfilm en voor het propagandatijdschrift *Signaal*. Voor radio Bremen hield hij lezingen over literatuur. Toen hij in 1943 voor enige tijd naar Nederland terugkeerde, was hij kennelijk betrokken bij het tijdschrift *Frankenland*, dat vanaf oktober 1943 tot de bevrijding van Limburg in september verscheen. *Frankenland*, geredigeerd door zijn broer Jacques Delsing, was het orgaan van de werkgemeenschap *De Spade*. Deze 'heemkundevereniging' hing de Blut-und-Bodentheorie aan. Aangezien Delsing geen werk kon vinden, ging hij opnieuw naar Berlijn. Via allerlei omzwervingen keerde hij met vrouw en kinderen in september 1945 terug naar Nederland. Voor zijn publikaties en lidmaatschap van de NSB werd hij veroordeeld tot de tijd van voorarrest.
19. Voor Nievelstein zie SAH, Bevolking Heerlen, gezinsbladen 1910-1940, Nievelstein; SAH, archief nr. 16, Gemeentebestuur Heerlen, werkboekjes bevolkingscontroleurs, inv.nr. 356, 1940-1949, Geleenstraat, Schinkelstraat; SAH, archief nr. 65, Gemeentepolitie Heerlen, inv. nr. 334, corr.-klapper 1947, nr. 431/4; ibidem, inv. nr. 332, corr.-klapper 1942, nr. 44/5, nr. 395/58, corr.-klapper 1940, nr. 147/58.
20. Mededeling Dhr. Pluymaekers.
21. Kamer van Koophandel, dossier 6405, *De Klimmende Leeuw*; SAH, Bevolking Heerlen, gezinsbladen 1910-1940, Van Nieuwenhuizen, Gerrit.
22. *De Kameraad*, 1(1942-1943), nr. 17, District Limburg, Kring 71, Mijnstreek.
23. SAH, Bibliotheek, nr. 30 A 5, E.J.M. van de Weijer-Palmen, *Oorlogsdagboek* 1940-1945, II, IV.
24. Mededeling Dhr. Starmans.

'Muntvondsten' in archiefstukken

Evenmin als er ooit volkomen duidelijkheid zal ontstaan over gebruikte maten en gewichten, omdat ze vaak van plaats tot plaats verschilden en bovendien in de loop der tijden veranderden, zo zal er evenmin ooit volstreekte duidelijkheid ontstaan over de in vroeger eeuwen gebruikte munten en hun waarde.

Velen van ons krijgen slechts gedurende een vakantie in het buitenland met vreemde munten te maken. Zelfs in een grensgebied als Limburg komt het maar af en toe voor dat men met buitenlands geld betaalt of betaald wordt. Voor mensen van onze tijd is het dan ook onvoorstelbaar dat in onze streek, tot in het begin van deze eeuw toe, een zodanig grote variatie aan geld in omloop was, dat men de verscheidenheid ervan nauwelijks kan beschrijven.

In dit artikel wil ik enkele voorbeelden daarvan geven. In Het Land van Herle is tot nu toe weinig aandacht besteed aan onderwerpen uit de numismatiek. Dat komt waarschijnlijk, omdat er voor dit soort artikelen gespecialiseerde bladen bestaan, maar ook wel, meen ik te mogen veronderstellen, omdat het moeilijke materie betreft.

Ook al bezit het Thermenmuseum in Heerlen naast de vrij uitgebreide collectie Romeinse munten verschillende munten uit latere eeuwen (waarbij stuivers, goudguldens, dukaten, snaphanen, testons en dubbele vuurijzers uit de vijftiende en zestiende eeuw),¹ toch is ook daaruit geen totaalbeeld van de in Heerlen en omstreken vroeger voorkomende muntsoorten samen te stellen. Ook catalogi laten ons in de steek bij de vragen, welke munten hier circuleerden en wanneer bepaalde munten hier in omloop waren.

Bij muntvondsten is het steeds weer de vraag of de persoon die het geld verborg ook wel uit de betreffende streek afkomstig was en of de munten in de vondst representatief zijn voor de munten die bij het dagelijkse geldverkeer werden gebruikt. Vaak gaat het immers om zeldzame munten. Ook komt het voor dat de munten die men aantreft niet meer gangbaar waren toen ze werden begraven. Zo werd in oktober 1960 op de hoek van de Oranje Nassastraat en de Bongerd een muntvondst gedaan, waarbij slechts een klein percentage van de munten recent was op het tijdstip van depositie in de bodem.²

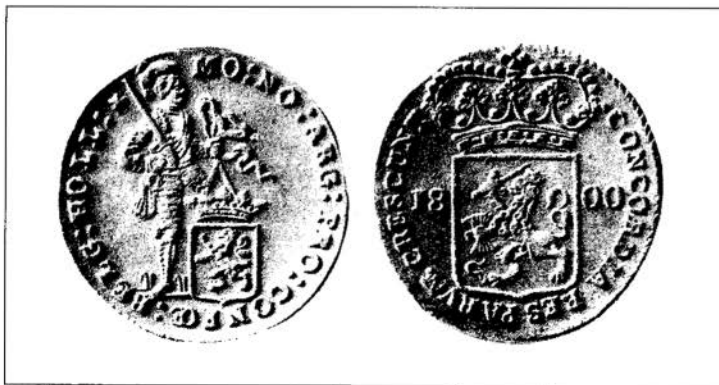
Zoals ook bij de beschrijving van deze muntvondst wordt aangegeven, was tot in de negentiende eeuw buitenlands geld normaal in omloop naast de Nederlandse munten. Zo treffen we in de gevonden schat geld aan uit Kampen, Keulen, Luik, Brabant, Hongarije, Oost-Friesland en Vlaanderen (onder meer een stuiver, die tot dat moment slechts bekend was uit rekeningen). Van tijd tot tijd werden er boekjes uitgegeven, de zogenaamde tariëven, waarin de koersen van alle munten die als wettig betaalmiddel golden, in een bepaalde eenheid uitgedrukt werden, zodat men precies kon nagaan, hoeveel een bepaalde buitenlandse of vreemde munt waard was.

Belangrijk voor het beantwoorden van de vraag over het voorkomen en de waarde van munten in een bepaalde streek en tijd, zijn ook de vermeldingen in archiefstukken. Een lijstje van muntsoorten anno 1447 en van omstreeks 1646-1648 en Duits geld dat hier in omloop was in 1708-1712 is opgenomen in een eerder nummer van Het Land van Herle.³

In deze bijdrage beperk ik mij tot enkele vermeldingen in archiefstukken uit de eerste helft van de vorige eeuw. Op 10 maart 1826 stuurde de schout (burgemeester) van Heerlen een gespecificeerde lijst van muntgeld naar Maastricht,⁴ zijnde de opbrengst van een collecte die gehouden was *"ten behoeve der slagtoffers van de watervloeden, voorgeschreven bij circulaire aanschrijving van Zijne Excellentie den heere Gouverneur van Limburg de dato 14 feb. ll."*.

De lijst ziet er als volgt uit:

- 1 Hollantsche ducaat
- 28 Fransse cronen
- 3 Brabandsche cronen
- 2 stukken van ieder 5 franken
- 8 halfbrabandsche cronen
- 4 halffranse cronen
- 11 kwartbrabandsche cronen
- 13 stukken van ieder 1 Pruisische Thaler
- 1 kwartfranse croon
- 2 Brabandsche schellingen
- 4 halffranken
- 1 stuk van 20 Kreutzer

Een Hollandse dukaat uit 1800. Het omschrift op de voorzijde bestaat uit een reeks Latijnse afkortingen. De betekenis ervan is: *'Nieuwe zilveren munt van de Verenigde Nederlandse Provincieën van Nederland. Holland'*.

26 stukken van ieder 1/3 Pruisische Thaler
 119 stukken van ieder 1/6 Pruisische Thaler (in 3 pakjes)
 80 stukken van ieder 1/12 Pruisische Thaler (in 2 pakjes)
 28 silber groschen
 10 centen
 22 stukken van ieder 2 stuiver Kleefs
 110 penningen Pruisisch.

De toenmalige waarde van het geld is niet vermeld. We moeten volstaan met de aanblik van de grote variatie. Interessant is ook een opmerking aan het slot van de brief, waarin wordt aangegeven, dat de schout (gelukkig voor ons) het geld niet al in Heerlen heeft laten wisselen *"om reden mij bekend is, dat te Maastricht dit geld voordeeliger word gewisselt als alhier en bijzonder bij ondervinding bij den heer Gunter in Maastricht Wijk of Brugstraat"*.

Grotere duidelijkheid over de waarde van enkele munten krijgen we uit een opgave van het geld dat aanwezig was in de boedel van Andries a Campo, overleden op de Cronemig te Heerlen (Heerlerheide) door de notaris beschreven in 1822.⁵

We treffen de volgende speciën aan:

60 Franse cronen	f	164,43
2 Brabandsche cronen	}	f 6,90
1 Pruisische Reichtsthaler		
3 Brabandsche crone en een half	}	f 9,93
72 Half Guliker stuivers in koper		
6 Brabandsche croon	f	17,15
3 Brabandsche cronen	}	f 8,78
72 Half Guliker stuivers in koper		
50 Franse cronen	f	137,03
77 Aker guldens	f	33,07

Hierbij valt vooral de nauwkeurige berekening op, een berekening tot op de laatste cent. Enig rekenwerk leert, dat de Franse kroon nagenoeg overeenkwam met f 2,75, de Brabantse kroon met f 2,65, de Pruisische rijksdaalder met f 1,60 en de Aker gulden met f 0,43. De halve Guliker stuiver was ongeveer één cent waard.

De volgende opsomming is afkomstig uit de boedelbeschrijving, opgemaakt in 1839 na het overlijden van Maria Catharina Quix, echtgenote van Stephan Meens op de pachthof Mezenbroek te Heerlen.⁶ Bijzonder hierbij is, dat de waarde is aangegeven in Belgische franken, wat overigens in die tijd, gelet op de bestaande binding met België, geen uitzondering was. De Belgische frank kwam toen overeen met f 0,47. We treffen *"In het eikenhouten kastje, bruin geleverd, staande op de bovenkamer naast de keuken"* de volgende munten aan:

- in een grijs linnen zakje:
240 stukken., ieder van 5 franken 1200 franken

- in een doosje:
 - 5 stukken, ieder van 10 gulden Nederlands 105 franken
en 82 centimen
 - 3 stukken van 5 gulden Nederlands 31 franken
en 74 centimen
 - 1 stuk van 40 franken 40 franken
 - 4 stukken van 20 franken 80 franken

- in een blaauwlinnen zakje:
400 stukken, ieder van 5 franken 2000 franken

- in een schoteltje:
 - 1 stuk van 1 frank 1 frank
 - 2 stukken van 50 centimen 1 frank
 - 1 stuk van 2 franken 2 franken
 - 12 stukken, ieder van van 5 franken 60 franken
 - 2 stukken, ieder van 5 centimen 10 centimen

Tenslotte trof ik een zeer uitgebreide en interessante verzameling munten aan in de boedelbeschrijving van Maria Elisabeth Stassen, Caumermolen, Heerlen, opgemaakt in 1841.⁷

Men trof aan *"In een komood van eiken en ander hout, geel geverwd, met drie laden en een lessenaar in eene kamer op de eerste verdieping, uitzicht hebbende op den misthof en in den tuin"*:

Een Hollands drieguldenstuk uit 1795. Het omschrift op de voorzijde is: "Hac nitimur, hanc tuemur". Dit betekent: Op haar (de Nederlandse Maagd) steunen wij, haar beschermen wij.

40 goudstukken van ieder 5 Nederlandsche guldens	f	200,-
36 goudstukken van ieder 40 franken of dubbelde Napoleons d'or	f	676,80
30 stukken Napoleon d'or, ieder van 20 francs	f	282,-
352 goudstukken van ieder 10 Nederlandsche guldens	f	3520,-
20 enkelde ducaten	f	100,-
2 dubbelde ducaten	f	20,-
3 enkelde souverain d'or	f	20,-
3 onbekende geldstukken	f	10,-
1253 zilver stukken van ieder 5 franken	f	2944,55
30 Franse cronen	f	77,08
25 Brabandsche groningen, zegge croonen	f	65,33
31 half Franssche croonen	f	40,06
15 halve Brabandsche croonen	f	19,38
18 kwart Brabandsche croonen	f	11,67
9 kwart Fransse croonen	f	6,20
1 achtste Fransse croon	f	0,30
300 Pruisische Thaler	f	525,-
178 stukken van ieder 25 cents en 1 stuk van 10 cents	f	44,60
123 stukken van 1 franc en 1 stuk van een halven franken	f	58,04
3 oude driegulden stukken en 1 gulden oud Hollandsch geld	f	10,-
9 oude en onbekende grove zilveren geldstukken	f	20,-
4 Franssche croonen	f	10,90
1 menigte oude zilveren geldstukken wegende te zamen 9 Nederlandsche oncen	f	60,-
65 oude zilveren geldstukken, genaamd zesdehalven oud Hollandsch geld	f	16,25
32 stukken van ieder eenen franc	f	15,04
2 Pruisische Thaler en 25 Silver grosschen	f	5,10
1 Zeeuwse Thaler	f	2,60

Uit deze lijst kunnen we berekenen, dat de waarde van de diverse munten in 1841 als volgt was:

1 goudstuk van 5 Nederlandsche guldens	f	5,-
1 dubbele Napoleon d'or (à 40 franken)	f	18,80
1 Napoleon d'or	f	9,40
1 goudstuk van 10 Nederlandsche guldens	f	10,-
1 enkelde ducaat	f	5,-
1 dubbelde ducaat	f	10,-
1 enkelde souverain d'or	ruim f	6,66
1 zilverstuk van 5 franken	f	2,35

1 Franse croon	ruim	f	2,56
1 Brabandsche croon	ruim	f	2,61
1 half Franssche croon	ruim	f	1,29
1 halve Brabandsche croon	ruim	f	1,29
1 kwart Brabandsche croon	ruim	f	0,64
1 kwart Fransse croon	ruim	f	0,68
1 achtste Fransse croon		f	0,30
1 Pruisische Thaler		f	1,75
1 stuk van 25 cents		f	0,25
1 stuk van 10 cents		f	0,10
1 stuk van 1 franc		f	0,47
1 stuk van een halven franken		f	0,23
1 oude driegulden stuk		f	3,-
1 gulden oud Hollandsch geld		f	1,-
1 Franssche croon		f	2,73
1 Nederlandsche once oude zilveren geldstukken		f	6,66
1 zesdehalve oud Hollandsch geld		f	0,25
1 franc		f	0,47
1 Pruisische Thaler		f	1,68
1 Silver grossche	ruim	f	0,06
1 Zeeuwse Thaler		f	2,60

Merkwaardig is dat de waarde van sommige munten per geval wel eens verschilt. Dit is niet gemakkelijk te verklaren, zeker niet als het dezelfde muntsoort op dezelfde datum betreft. Ook opmerkelijk is bijvoorbeeld, dat "3 enkele souverain d'or" komen op f 20,-, een bedrag, dat niet deelbaar is door drie. Soortgelijke gevallen heb ik met het woord 'ruim' aangegeven. Men zou kunnen veronderstellen, dat de munten werden gewogen. Dit gebeurde zeker als er sprake was van 'gesnoeide' (= kleiner gemaakte) munten. Dat er een weegschaal aanwezig was bij het opstellen van deze inventaris, blijkt verder uit de lijst, waar sprake is van "wegende te zamen 9 Nederlandsche oncen", maar ook dan komt er geen rond bedrag uit. Oude munten behouden hun geheimen.

M. van der Wijst

NOTEN

1. Zie LvH, 1968 nr 2, 68.
2. G. van der Meer, De Muntvondst te Herlen, in: LvH, 1961, 268-272.
3. N. Eussen, Muntvondsten c.q. gangbare munten in het Heerlener land, in: LvH, 1969 nr 1, 9 en 10.
4. GAH, corr. arch 1825 maart 10.
5. GAH, archief notaris mr. J.W.D. Smeets, 27 aug. 1822 nr. 152.
6. GAH, archief notaris mr. J.W.D. Smeets, 19,20 en 22 maart 1939, nr 30.
7. GAH, archief notaris mr. J.W.D. Smeets, 30 augustus en 1 september 1841, nrs.65 en 66.

De "Madonna van Hoensbroek"

In de klokkentoren van de oude Sint-Janskerk aan de markt in Hoensbroek hangen twee klokken. De oudste stamt uit het jaar 1414 en zal indertijd in of in de directe omgeving van de kerk gegoten zijn door klokkengieter Pieter van Trier. De tweede klok werd in 1840 te Tongeren door F.A.Gaulard gegoten. Beide klokken hebben vanwege hun ouderdom en/of hun klank monumentale waarde.¹ Helaas zijn beide klokken - om voor de hand liggende redenen niet voor het publiek toegankelijk. Om tenminste de oudste klok onder de aandacht te brengen, ontstond bij ons het idee om van een gedeelte van deze klok een bronzen replica te maken. Gekozen werd voor het Mariamedaillon en een deel van de klokkenspreuk, omdat dit het mooiste en interessantste deel is. Het medaillon toont ons Maria met het kind Jezus, staande in een gothische spitboognis. De nis zelf wordt geflankeerd door diverse motieven, waaronder kruisen. Aan de onderkant wordt de nis afgesloten door een bladornament, dat door Peter van Trier ook gebruikt is als sierrand onder en boven het opschrift. Het opschrift loopt over de gehele klok, zodat slechts een fragment kon worden opgenomen op de replica en wel: * mi * ha * ghem. Het hele opschrift staat in fractuurschrift en luidt: Maria * ut * nos * fructus * terre * conse + are * be * dig + mi * ha * ghem * meys * pe * va * tryer * anno * M * CCCC * XIII * S.y.o.e.w.o.p.n.. Voluit geschreven staat er : Maria ut nos [et] fructus terrae conservare [et] benedicere digneris.² Mi hat ghema-

ekt meyster Peter van Tryer. Anno MCCCCXIII. Sancte Joannes Ewangelista ora pro nobis.

De replica is vervaardigd door Jos. Porankiewicz en Remi van der Linden. De werkwijze was als volgt. Alvorens tot het gieten over te gaan moest er een gietvorm worden gemaakt.³ Daartoe werd met hele fijne klei een afdruk gemaakt van het origineel op de klok zelf. De klei werd daarbij aan de achterzijde bestreken met een laagje gips om te verhinderen dat de negatieve kleiafdruk zou bre-

*De kerkklok van 1414 met opschrift en Mariamedaillon.
Foto: R. Schaeps.*

ken of vervormen bij het afnemen. Na een uur was het gips hard en kon de afdruk zonder risico van de klok genomen worden. Het was zaak vervolgens zo snel mogelijk door te werken. De klei droogde immers ook en daardoor zouden scheurtjes kunnen ontstaan. Van de kleiafdruk werd nu een gipsen positief gemaakt. Zo ontstond er een exacte copie van het betreffende deel van de klok. Vervolgens werd van het gipsen positief weer een negatief gemaakt. Daarbij werd gebruik gemaakt van siliconenrubber. Deze rubber heeft als voordelen dat hij niet slijt, flexibel is en goed losgemaakt kan worden van het model. Van de siliconenafdruk werd een wasmodel gemaakt, dat, na voorzien te zijn van gietkanaal en van ontluuchtingskanalen, ingebed werd in een massa van gips en chamotte. Het wasmodel bleef tien dagen in een oven, waardoor alle was verbrandde. De gietvorm was eindelijk gereed.

Het gieten zelf verliep zonder noemenswaardige problemen en de replica kwam uitzonderlijk goed uit de 'inbedmassa' te voorschijn. Er was thans een exacte copie van het middeleeuws origineel. Met een ciseleerbeiteltje werden enige oneffenheden weggewerkt. De giethuid werd niet verwijderd, omdat deze niet storend is, maar de replica juist meer cachet geeft.⁴

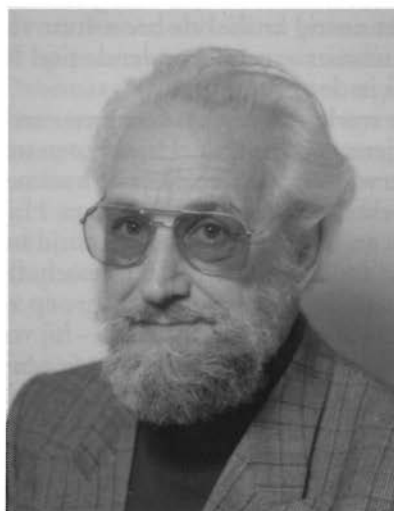
In september 1991 werd de replica, die inmiddels "madonna van Hoensbroek" was gaan heten, in het torenportaal bevestigd en op de Open Monumentendag, 14 september 1991, door pastoor W. Geurts tijdens een korte plechtigheid ingewijd. Momenteel vervult de replica een dubbele functie. Enerzijds kan het publiek op zijn gemak een stukje middeleeuws cultuurgoed bestuderen, zij het ook als replica. Anderzijds is de Madonna ook een object van devotie geworden, waarvoor kaarsen ontstoken mogen worden.⁵

A. Jacobs en Jos. Porankiewicz

NOTEN

1. Antoine P.J. Jacobs, De kleine Sint-Janskerk te Hoensbroek. Een bijdrage tot haar geschiedenis, Hoensbroek 1988, 87-91.
2. De betekenis van de Latijnse tekst is: "Maria, [wij vragen u] dat u ons en de vruchten der aarde wilt behouden en zegenen." Een dergelijke formulering wordt ook gebruikt in de litanie van alle heiligen.
3. Het gehele procédé kan in het bestek van dit artikel niet tot in details worden weergegeven. Wij volstaan ermee de grote lijnen ervan aan te geven.
4. Door de hoge temperatuur - 1000 à 1200 graden Celsius; de juiste temperatuur is afhankelijk van de samenstelling van het brons - ontstaat er een soort ceramiquelaagje. Dit laagje wordt de giethuid genoemd.
5. Voordien hing op de plaats van de "Madonna van Hoensbroek" een afbeelding van de Madonna van Chestechova. Deze was echter van karton en hout vervaardigd en derhalve brandgevaarlijk.

In Memoriam Jos Crott

Op 16 oktober j.l. overleed in het ziekenhuis van zijn woonplaats Heerlen Jos Crott, bij ons vooral bekend als schrijver van diverse bijdragen in Het Land van Herle en als lid van de werkgroep. Vier dagen te voren vernamen wij in de vergadering van de werkgroep van Het Land van Herle dat zijn gezondheidstoestand ernstig was, maar wij hoopten allen dat een hartoperatie nog uitkomst zou kunnen bieden. Niemand verwachtte toen zijn dood al zo gauw. De complicaties die zich na de operatie voordeden, bleken dodelijk te zijn.

Jos werd geboren in Spekholzerheide en bereikte de leeftijd van 64 jaar. Hij was vroeger werkzaam in de krantenwereld, maar toen hij na zijn vijftigste wegens gezondheidsproblemen het kalmer aan moest gaan doen, vond hij een prachtige hobby in de genealogie. Als hartstochtelijk liefhebber van het land en volk van Limburg verdiepte hij zich in de voorgeschiedenis van verschillende families uit de streek. Wat daarbij opviel, was dat hij niet volstond met het noteren van de diverse vroegere geslachten maar ook middels eigen onderzoek zo veel mogelijk historische gegevens verzamelde om een echte familie-geschiedenis te schrijven. Een prachtig voorbeeld daarvan is zijn boek "Tussen Pasen en Nieuwjaar, genealogie van het geslacht Vijgen", een in 1978 verschenen werk dat ik nog altijd beschouw als een der beste publicaties op dit gebied. Zoals zijn bidprentje vermeldt werd Jos "van amateur-genealoog tot naamkundige op niveau". Van familienamen en voornamen wist hij alles.

Sedert 1985 en tot en met het mei/juni-nummer van dit jaar heeft hij aan niet minder dan 17 nummers van ons tijdschrift een bijdrage geleverd, waarbij de onderwerpen varieerden van oude adel, belangrijke families en monumenten tot standbeelden, namen van gehuchten en bijnamen van bokkerijders. Een zeer nuttig artikel als bron voor verder onderzoek verscheen in het vierde nummer van 1985 onder de titel "Oud Heerlen familiaal, Heerlense families in de zestiende eeuw".

In de maandelijksse werkgroepsvergaderingen van Het Land van Herle was Jos een graag geziene verschijning. Hij was een trouw lid en zeer geïnteresseerd in alle onderwerpen die aan de orde kwamen. Graag leverde hij vanuit zijn eigen gezichtshoek een eigen bijdrage. Hij deed regelmatig beroep op de kennis van anderen, maar was ook altijd bereid om, op zijn beminnelijke manier, aan anderen informatie te verschaffen.

Niet alleen als lid van de historische werkgroep zullen we Jos missen maar ook als medemens, die in zijn gesprekken - hij volgde zelfs een cursus filosofie - blijf gaf van veel humor, diep begrip en een grote menselijkheid, nog versterkt door zijn Limburgse aard.

Wij wensen zijn vrouw en vier dochters veel sterkte toe bij het dragen van dit grote verlies. De herinnering aan hem zal bij ons levend blijven.

M.A. van der Wijst

Berichten

Activiteiten Werkgroep 'Het land van Herle'

- 13- 1-1992 T. Raes: "Schutterij St. Gregorius te Brunssum."
- 10- 2-1992 A. Gehlen: "De Guliks-Bergse 'Rechtsordnung und Reformation' van 1555. Een ook voor de Limburgse rechtsgeschiedenis belangrijke kenbron."
- 9- 3-1992 C. Palmen: "Overzicht van ruim 150 jaar onderzoek naar de oorsprong en betekenis van de Landgraaf."
- 13- 4-1992 V. Delhey: "Bouwgeschiedenis van de kerk van Amstenrade: Neergang van het neoclassisme en begin van de neogotiek in de Limburgse kerkebouw."
- 11- 5-1992 J. Hoevenberg: "Bath (in Engeland) en de Romeinse baden."
- 22- 5-1992 Excursie naar de kerk en het voormalig klooster te Houthem-St.Gerlach.
- 14- 9-1992 S. Broers: "Het Land van Valkenburg in het retorsietijdvak (1632-1662). Speciaal over de rol van de ridderschap en enkele leden hiervan; o.a. de rol van de familie Vos van Brunssum."
- 12-10-1992 W.Munier: "P.A. van Baer, stichter van de zusters Onder de Bogen."
- 9-11-1992 J. Jamar: "Het Nederlandse Archiefwezen en de plannen bij het Rijksarchief in Limburg te Maastricht."
- 14-12-1992 M. van Dijk: "De geheimzinnige rondboog in de schelmentoren. Eertijds drager van een gerechtigheidsstafereel."

De Schepenbank Heerlen en de "Capitale Schattinge" van 1665

In dit artikel wordt tot dusver onbekend bronnenmateriaal besproken dat nieuw licht werpt op personen en hun particulier landbezit in de drie Staatse Landen van Overmaas.¹ Het gaat om vier registers uit 1665, die bij een onderzoek naar bronnenmateriaal van de schepenbank Heerlen op het Rijksarchief in Limburg te Maastricht werden aangetroffen. Voor zover mij bekend is, worden deze registers in de literatuur over Limburg niet genoemd. In het archief van de schepenbank Heerlen bevinden zich twee stukken die verwijzen naar een belastingheffing in 1665. Helaas worden daarin geen details meegedeeld.²

De bron

Op het Rijksarchief te Maastricht is de hele bron over drie inventarisnummers verdeeld, beginnend met nummer 144 dat bij inventarisatie in vier onderdelen werd opgesplitst. In het eerste deel bevinden zich lijsten met namen van personen en bundergetallen van Bunde, Borgharen, Ifteren, Ulestraten, Geulle en Houthem. Hierin vindt men ook kohieren (registers) van huizen en landerijen in Hulsberg, Beek en Schimmert. In het tweede deel bevindt zich een "Specifieke staat van alle landerijen en de huizen gelegen onder de hoofdbank Heerlen. Land van Valkenburg". De laatste twee delen vermelden een groot aantal personen en hun particuliere landbezit in de Staatse partages van de Landen van 's-Hertogenrade en Dalhem. Inventarisnummer 145 bevat de instructies van de Staten-Generaal en de Raad van State in februari 1665. Bij inventarisnummer 146 hoort een kohier van geestelijke goederen en daaruit voortkomende inkomsten van kapitaalgoederen in de Staatse Landen van Valkenburg, Dalhem en 's-Hertogenrade.

Instructie

Op 11 februari 1665 gaven de Staten-Generaal instructie belastingregisters aan te leggen voor een "capitale schattinge" in het gebied van de Generaliteit, twaalf dagen later gevolgd door mededelingen van gelijke strekking van de Raad van State.³ Expliciet worden de steden en landstrekken genoemd die tot de Generaliteit werden gerekend, waaronder de Landen van Overmaas en de stad Maastricht.⁴ Onder de Generaliteit werden de gebiedsdelen verstaan die onder de Republiek vielen, maar geen deel uitmaakten van de zeven verbonden gewesten, evenmin van de daarbij aangesloten (soevereine) gebieden, zoals bijvoorbeeld Drenthe.⁵ Bij de "capitale schattinge" zouden alle roerende en onroerende goederen worden geregistreerd door een groot aantal ambtenaren, die onder ede stonden. Degenen die goederen ter waarde van tweeduizend gulden of meer bezaten zouden worden aangeslagen. Deze heffing was ook van toepassing op alle

bezoldigingen, wedden en dergelijke van tenminste driehonderd gulden per jaar.⁶ De Hoogmogenden maakten uitzonderingen voor militaire wedden en voor tractementen van de gereformeerde "bedienaars des Goddelycken Woorts".⁷ Als reden voor deze belastingheffing stelden de Hoogmogenden dat de oorlog met Engeland - de Tweede Engels-Nederlandse Zeeoorlog (1665-1667), die op uitbreken stond - hen ertoe dwong de staatskas aan te vullen.⁸

De schepenbank Heerlen

De ambtenaren die de haardsteden hebben geteld en de particuliere landerijen in de schepenbank Heerlen hebben opgemeten, deden degelijk werk. Volgens artikel VIII van de instructie van de Staten-Generaal moesten de steden en dorpen worden verdeeld in wijken en kwartieren op grond van het aantal inwoners. De titel van de "Specifieke staat ..." van de schepenbank Heerlen maakt aannemelijk dat alle huizen zijn geteld en het totale particuliere landbezit van de genoemde huiseigenaren is vastgesteld in bunders, sillen en kleine roeden.⁹ Het landbezit staat geregistreerd achter de naam van de huiseigenaren die tot het schepenbanksgebied behoorden. Verwarrend zijn vermeldingen van gehuchten en dorpen die niet vielen onder de schepenbank. Hiermee bedoelden de ambtenaren de niet duidelijk aan te geven, maar toch bevolkte grensgebieden van het schepenbanksgebied. In de onderstaande tabel wordt daarom in voorkomende gevallen het woord 'bij' toegevoegd.

Niet vermeld zijn de roerende goederen, evenmin de eigenaren van percelen in de schepenbank Heerlen, die buiten dit rechtsgebied woonden. Het is niet bekend of daarover in het Heerlense registers zijn aangelegd. Hieronder staan drie tabellen met daarin een opsomming van de in de bron genoemde woonkernen en het aantal personen (huiseigenaren), verdeeld over de drie dorpen van de schepenbank: Heerlen, Voerendaal en Nieuwenhagen. Erachter is per woonkern het totale particuliere landbezit vermeld, dat in het bezit was van huiseigenaren van de schepenbank.

Zoals uit deze tabellen kan worden afgelezen waren er 765 huiseigenaren met 1748 bunders, 3 sillen en 77,5 kleine roeden.

Het belang van deze bron

Ofschoon de Staten-Generaal in februari 1665 expliciet stelden dat een onderzoek naar het aantal haardsteden en particulier bezit in de Generaliteit voortkwam uit de vijandelijkheden met Engeland, bleek de Republiek aan alle kanten bedreigd te worden. De extra belastingheffing kan ook worden toegeschreven aan voorzorgsmaatregelen tegen eendreigende inval van de bisschop van Munster in het oosten van de statenbond. Bovendien maakte de Franse koning Lodewijk XIV - toen nog een bondgenoot van de Republiek - steeds nadrukkelijker aanspraak op de Spaanse (Zuidelijke) Nederlanden.¹⁰ Voor de Landen van Overmaas zal ook het enkele jaren eerder tot stand gekomen Partagetractaat een reden voor regis-

tratie zijn geweest. De Hoogmogenden wil na bijlegging van het geschil over de definitieve verdeling, op de hoogte worden gebracht van het aantal inwoners en hun vermogen.¹¹ Historisch-demografisch levert de bron nieuwe gegevens op. De oudste bevolkingscijfers, ontleend aan een visitatierapport, van de parochies Heerlen en Voerendaal dateerden van 1673.¹² Aannemelijk is dat bij de "capitale schattinge" alle haardsteden zijn geteld, niet alleen de katholieke. Voor zover er betrouwbare mededelingen over te doen zijn, zou een gemiddelde gezinsgrootte van vijf personen de historische werkelijkheid kunnen benaderen.

tabel voor Heerlen

woonkern	aantal huis- eigenaren	particulier grondgebied		
		bunders	sillen	kleine roeden
Heerlen (dorpskern)	99	313	1	72,5
Schandelen	25	48	0	51
bij Palenberg	8	1	1	71,5
Caumer en de Straet	29	102	1	52
De Locht	34	48	0	57
De Beitel	14	96	2	25
Benzenrade	27	102	2	58,5
Vrusschenbroek	29	81	0	47,5
bij Scheyt (Schaesberg)	1	9	1	84,5
Welten	25	69	2	77
De Doom	9	3	5	40
Eykholt	18	67	1	29,5
Hulsberg				
Koningsbempd				
Ganze weide				
Gracht				
Op de Bok				
Geid				
Varenbeuk				
Schrieversheide				
Roebroeck				
Heerlerheide bij Hoensbroek	7	2	0	71
bij Amstenrade	10	6	2	39,5
bij Brunssum	2	0	1	85
Totaal Heerlen	448	1123	2	11,5

Voor Voerendaal is dit aantal waarschijnlijk groter geweest vanwege talrijke boerengezinnen, voor Nieuwenhagen kleiner, omdat er minder landbouwers waren.¹³ Bij de genoemde gezinsgrootte zou Heerlen 2240 inwoners hebben geteld, Voerendaal 1060 en Nieuwenhagen 525. De inwonertallen van Heerlen en Nieuwenhagen komen redelijk overeen met uitkomsten van de visitatierapporten.¹⁴ Voor Voerendaal trek ik het in de literatuur genoemde inwonertal van 800 in 1673 in twijfel.¹⁵ Wordt met 'inwoners' eigenlijk 'communicanten' bedoeld? Voerendaal zou dan in 1673 ongeveer 1200 inwoners hebben geteld.¹⁶ Volgens de bevolkingsontwikkeling aan het eind van de zeventiende eeuw en communicantencijfers aan het begin van de achttiende eeuw, lijken 1200 inwoners in 1673, in plaats van 800, meer in overeenstemming te zijn met de 1060 in 1665, een aantal dat waarschijnlijk aan de lage kant is.¹⁷

de tabel voor Voerendaal

woonkern	aantal huis- eigenaren	particulier grondgebied		
		bunders	sillen	kleine roeden
Voerendaal (dorpskern)	28	103	1	80,5
Op de Steen	7	2	0	41,5
Ransdaal	28	24	2	74
De Heuls	8	6	0	23
bij Trintelen onder Eys	10	12	0	80
bij Wijlre	3	3	1	19
Colmont	13	13	3	11
Mingersborg	10	13	2	87,5
Ubachsberg	37	106	2	64,5
Kunrade	44	169	0	22
Winthagen	24	53	0	35
Totaal Voerendaal	212	508	0	38

Aan het eind van de zeventiende eeuw vertoonde de bevolkingsontwikkeling in deze regio een scherpe daling.¹⁸ Met 800 inwoners in 1673 en 700 communicanten, ongeveer 1050 inwoners, in 1705 zou Voerendaal, in tegenstelling tot de omringende dorpen, sterk in aantal zijn gegroeid. Een andere ontwikkeling is waarschijnlijker: ongeveer 1100 inwoners in 1665, mogelijk 1200 in 1673 en meer in de volgende jaren. Tot ongeveer 1690 zet de groei door, waarna een daling begint, die in 1705 uitkomt op ongeveer 1050 inwoners.¹⁹

tabel voor Nieuwenhagen

woonkern	aantal huis- eigenaren	particulier grondgebied		
		bunders	sillen	kleine roeden
Nieuwenhagen	91	95	0	18,5
bij Eygelshoven, behorend tot het Land van Ter Heyde	14	12	1	9,5
Totaal Voerendaal	105	107	1	28

De totale oppervlakte van het schepenbankgebied kan gesteld worden op ongeveer 5200 hectaren.²⁰ Het particuliere grondbezit van de inwoners van de schepenbank bedroeg dan in 1665 bijna 28%. Verder uitgewerkt, was dit in Heerlen bijna 34%, in Voerendaal ruim 22% en in Nieuwenhagen slechts 15%. Verder kan aan de bovenstaande lijst onder meer per woonkern de totale oppervlakte van de particuliere percelen worden ontleend. Welke personen eigendom hadden en hoeveel land zij bezaten, kan worden opgezocht. Mede daardoor is de "capitale schattinge" ook voor genealogen een belangrijke bron.

J.M.H. Mosmuller

NOTEN

1. De heer Baas (hoofd studiezaal Rijksarchief in Limburg te Maastricht) maakte de heer Patelski (genealoog) opmerkzaam op de aanwezigheid van de bron. Laatstgenoemde stelde op zijn beurt de heer Bertrand (i.v.m. een doctoraalscriptie sociaal-economische geschiedenis) op de hoogte, die de auteur verwittigde.
2. GAH, archief van de schepenbank, adm. ged., inv. nrs. 177-178.
3. RAL, LvO, inv. nr. 145.
4. Idem, Instructie, inleiding.
5. Zie vooral: E.H. Kossman, Politieke theorie in het zeventiende eeuwse Nederland, Amsterdam 1960.
6. RAL, LvO, inv. nr. 145, artikel 3.
7. Idem, artikel 5.
8. RAL, LvO, inv. nr. 145, artikel 2.
9. De sil of sille is een vrij onbekende oppervlaktemaat. Berekeningen maken aannemelijk dat het in de Landmatentolk voor de provincie Limburg, bewerkt door G. Desweisen, Gulpen 1880, op bladzijde 68 genoemde "zel" als landmaatnaam, hetzelfde is als een sille. Dat betekent dat een sil overeenkomt met 100 kleine roeden of met vijf grote roeden. In de schepenbank Heerlen waren 20 kleine roeden namelijk gelijk aan één grote roede. Twintig grote roeden vormden één bunder. Honderd bunders waren 82 hectaren, 80 aren en 14 centiaren.
10. Zie onder meer: P. Geyl, Geschiedenis van de Nederlandse stam III, Amsterdam/Antwerpen 1962, 673-707; W. Jappe Alberts, Geschiedenis van de bei-

de Limburgen II, Assen 1974, 28-30.

11. J.A.K. Haas, De verdeling van de Landen van Overmaas 1644-1662, Assen 1978, passim.
12. J.F.R. Philips, Enige aanduidingen omtrent de bevolkingsontwikkeling van de 17e tot het einde van de 18e eeuw in het gebied van de huidige provincie Nederlands Limburg, in: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg 20 (1975), 30; L.E.M.A. Van Hommerich, Bijdrage tot de geschiedenis van Heerlens kerkelijk verleden, in: LvH 7 (1957), 30-31; L.E.M.A. Van Honammerich en F. Welters, Gedenkboek Voerendaal 1049-1949, Heerlen 1949, 31.
13. J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen, J.A.H. Claessens, Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914, Assen 1965, 136 en 175, resp. 136 en 188.
14. Zie noot 12.
15. Van Hommerich en Welters, Voerendaal, 31.
16. Voor berekening van communicantencijfers, zie: Philips, Bevolkingsontwikkeling, 4-8; L. Engelen, De bevolkingsontwikkeling in Staats-Valkenburg gedurende de 18e eeuw, in: SSEGL 22 (1977) 75-77.
17. Zie de opmerkingenover de landbouwstructuur van de Voerendaalse gemeenschap.
18. Philips, Bevolkingsontwikkeling, 35.
19. Engelen, Bevolkingsontwikkeling, 75.
20. Gemeentatlas van Nederland door J. Kuyper, Leeuwarden 1868, provincie Limburg, 40, 76 en 121. Bij de "Specifieke staat ..." is een lijst gevoegd, waarop de totale oppervlakte van het privé-landbezit gesteld wordt op 1739 bunders, 3 sillen en 93,5 kleine roeden. De uitkomst van mijn berekening is 1748 bunders, 3 sillen en 77,5 kleine roeden. Dat is dus ongeveer 1448 hectaren.

Nieuw dak voor de Schandelermolen

Als molen is het monument aan de oude weg tussen Heerlen en Sittard niet goed meer herkenbaar, nadat het versleten waterrad in 1956 werd verwijderd. In de eerste helft van deze eeuw was de Schandelermolen echter één van de zes watermolens die in Heerlen nog in bedrijf waren en één van de vier die aan de Caumerbeek lagen. De Schandelermolen is inmiddels hard toe aan een nieuw dak om verval te voorkomen. De familie Deumens, eigenaresse van het monument heeft al bij de gemeente om subsidie aangevraagd.

J.H. Deumens, de laatste molenaar die de Schandelermolen bemaalde, hoopt dat de gemeente binnen enkele maanden met een positief bericht komt. Hij verwacht, uit verschillende subsidiepotjes, zo'n 42.000 gulden te krijgen. De resterende 28.000 gulden moet de familie zelf betalen.

De Schandelermolen rond 1930. Foto Stadsarchief Heerlen.

De Schandelermolen was tot in het begin van deze eeuw in eigendom van de rijksgraven Von Schaesberg. In 1906 kwam het molengebouw echter in handen van J. Deumens. Deze liet al in 1912 een woning aan de rechterzijde van de molen aanbouwen. Zowel de woning als het molengebouw zijn aan een nieuw dak toe. Voor het oude molengebouw, aan de kant van de Schandelerboor, heeft de familie echter verdergaande plannen. Dit leegstaande gedeelte van het complex moet geschikt worden gemaakt als woonruimte. Gelet op de kosten zal dat wel de nodige jaren gaan duren, voordat deze plannen worden gerealiseerd.

Vooraf de muren aan de kant van de beek zijn er slecht aan toe. De muren zijn deels van mergel en in de loop van des tijds zacht en poreus geworden door de inwerking van vocht. Gedeelten van de muren zijn al eens ingestort en weer opgebouwd. De defecte stukken muur zullen moeten worden vervangen en er zal aan de binnenkant een volledig nieuwe laag stenen moeten komen. De familie heeft ramen en vloeren al laten vernieuwen, maar een groot deel van het binnenwerk zal ook nog moeten worden vervangen.

Het heeft er overigens een poos naar uitgezien dat de Schandelermolen - die volgens de familie officieel uit 1550 stamt, maar in archiefstukken al in de veertiende eeuw wordt genoemd - helemaal tegen de vlakte zou gaan. De gemeente, die het gebouw in 1960 in eigendom verwierf, wilde het gebouw slopen. Het zou plaats moeten maken voor een weg die daar zou komen. Dat plan ging gelukkig niet door. In 1970 kwam de Schandelermolen weer in het bezit van de familie Deumens en kort daarna werd de molen op de Monumentenlijst geplaatst.

Th. Sniekers

De redactie van Het Land van Herle wenst haar lezers alle goeds voor het nieuwe jaar.

*Uit een handschrift van de abdij Lichtenthal, ca. 1460,
Karlsruhe, Badische Landesbibliothek.*

Aflevering 1, januari/maart

- Heerlen en Kerkrade en omgeving in de burgerboeken van Maastricht 1
(door P.J.H. Ubachs)
- Onveilige gevangenissen en cellentekort in de hoofdschepenbank Heerlen 13
(door M. van Dijk)
- Restauratie van kasteel Terworm lijkt nog ver weg 21
(door Th. Sniekers)
- Anton Blok, De Bokkerijders, Roversbenden en geheime genootschappen in de Landen van Overmaas (1730-1774), Amsterdam 1991 23
(door L. Augustus)
- Berichten 28

Aflevering 2, april/juni

- Een allochtoon in het Heerlen van het begin van deze eeuw 29
(door H. Damen)
- Het papiergeld van de gemeente Heerlen 37
(door E. van Gelder)
- Mingersborg 45
(door J. Crott)
- Koepelgrot kasteel Amstenrade 47
(door Th. Sniekers)
- De laatste brikkenbakkers in Hoensbroek 49
(door C. Palmen)
- Berichten 52

Aflevering 3, juli/september

- Overzicht van ruim 150 jaar onderzoek naar de oorsprong en betekenis van de Landgraaf..... 53
(door C. Palmen)
- Nieuw jasje voor Mijnschacht Nulland 65
(door Th. Sniekers)
- Een in Heerlen geïmporteerd lied 67
(door M.A. van der Wijst)
- Ook driehonderd jaar geleden beefde de aarde in Zuid-Limburg..... 70
(door R. Braad)
- Berichten 76

Aflevering 4, oktober/december

- Boekhandel 'De Klimmende Leeuw' annex kringhuis van de NSB in Heerlen 1939-1944 77
(door Volmar Delheij)
- 'Muntvondsten' in archiefstukken 87
(door M.A. van der Wijst)
- De 'Madonna van Hoensbroek' 93
(door A. Jacobs en J. Porankiewicz)
- In memoriam Jos Crott 95
(door M.A. van der Wijst)
- Berichten 96
- De Schepenbank Heerlen en de 'Capitale Schattinge van 1665' 97
(door J.M.H. Mosmuller)
- Nieuw dak voor de Schandelermolens 103
(door Th. Sniekers)

Richtlijnen voor de auteurs

Artikelen sturen naar de redactie van Het Land van Herle, Postbus 1, 6400 AA Heerlen. De auteurs wordt verder vriendelijk verzocht zich te houden aan de onderstaande lijst met afkortingen en zorg te dragen voor een ruime interlinie en brede marge. Nadere richtlijnen voor het inleveren van kopij worden op verzoek toegezonden. De auteur van een geplaatst artikel ontvangt kosteloos vijf exemplaren van het nummer waarin het artikel is opgenomen.

Lijst van gebruikte afkortingen

ARAB	Algemeen Rijksarchief Brussel
ARAH	Algemeen Rijksarchief Den Haag
ASPH	Archief Sint Pancratiusparochie Heerlen
BS	Burgerlijke Stand
DHO	Doop-, Huwelijks- en Overlijdensregisters
GA	Gemeentearchief (van -)
GAH	Gemeentearchief Heerlen
GAK	Gemeentearchief Kerkrade
GAM	Gemeentearchief Maastricht
HSAD	Hauptstaatsarchiv Düsseldorf
LvO	(archief) Landen van Overmaas
LTG	Limburgs Tijdschrift voor Genealogie
LvH	Het Land van Herle
MM	Maaslandse Monografieën
Msg	De Maasgouw
PSHAL	Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg
RA	Rijksarchief (in -)
RAL	Rijksarchief in Limburg
RANB	Rijksarchief in Noord-Brabant
RvS	(archief) Raad van State
SG	(archief) Staten Generaal
ZAGV	Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins